

Дәріс №13.

Тақырыбы: Тарихи жырлар

Жоспар:

1. Тарихи жырдың жанрлық ерекшелігі.
2. Тарихи жырлардың зерттелуі.
3. Тарихи оқиғалар мен тарихи жырлардың ара қатысы.

Мақсаты: Тарихи жырлардың жанрлық ерекшеліктеріне тоқталу. Батырлар жырымен байланысын түсіндіру. Тарихи оқиғалар мен тарихи жырлардың байланысынан мәлімет беру. Тарихи тұлғалар мен жыр кейіпкерлеріне тоқталу. Сюжеті мен тақырыбына әдеби талдау жасау.

Негізгі ұғымдар: тарихи жыр, тақырып, сюжет, тарихи оқиға, тарихи тұлға, жыр, кейіпкер, жанр.

Тарихи жырлар өмірде болған саяси оқиғалар негізінде туады. Бірақ тарихи оқиғалардың ізі өзгеріссіз қаз-қалпында сақталмауы да мүмкін. Мұнда үлкен оқиғаның жекелеген фактілеріне, бұқара қауымнан өзінің қайратымен, жүректілігімен, ақылымен дараланып шыққан кәдімгі қарапайым адамдарға мән беріледі. Яғни жеке факті де, адам да жалпы тарихи жағдайдан бөлек алынбайды. Тіпті, тарихи жырдың бүкіл мазмұнының өзі сол заманның оқиғаларынан туып өрбіп жатады.

Қазақтың тарихи жырларын жинауға, зерттеуге белгілі ғалымдар ат салысқан. Олардың алғашқыларының бірі ретінде халқымыздың қадірлі перзенті Ш.Уәлиханов есімін айту керек. Ол тарихи жырды жеке жанр ретінде қарап, мәнді пікір айтқан. Академик В.В.Радлов та тарихи жыр үлгілерін өзінің он томдық жинағына кіргізсе, Г.Н.Потанин кейбір тарихи жыр үлгілерін жазып алады.

Тарихи жырларға анықтама беріп, пікір айту А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов еңбектерінде де кездеседі. Оны ғылыми тұрғыдан тереңдеп зерттеуге М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов сынды жазушыларымыз қомақты үлес қосқан. Сонымен бірге бұл тарапта Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Н.С.Смирнова, Б.Кенжебаев, Б.Шалабаев, Р.Бердібай, С.Садырбаев, Ә.Қоңыратбаев, М.Жармұхамедов, С.Қасқабасов, Н.Төреқұлов, т.б. қатарлы ғалымдар келелі істер тындырды. Тарихи жырды зерттеуге әркез көңіл бөлініп келеді. Бір шоғыр ғалымдар тарихи оқиғаларға қатысты туған өлеңдер мен жырларды зерттеп «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты ұжымдық монография жазды. Соңғы кездері Б.Рақымов, З.Сейітжанұлы, А.Ғабдуллина, С.Сәкенов, Ә.Тарақ сияқты зерттеушілер нәтижелі ізденістер жасады.

Қазақ халқының басынан өткен түрлі оқиғалар із-түзсіз кетпей, көптеген жырлар туғызған. Атап айтқанда ХҮШ ғасырдағы Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ, Жәнібек, Өтеген, Олжабай, Ер Жәнібек, Арқалық туралы жырлар мен ХІХ ғасырда өмір кешкен Исатай, Махамбет, Досан, Бекет, Сұрапшы, Жанқожа тағы басқа ел намысының жоқшысы болған белгілі

тарихи адамдар жайындағы жырларды айтуға болады. Тарихи жырлар эпикалық дәстүр аясында туып, оның белгілерін бойына сіңіргенімен, көне эпостарға тән қиял-ғажайыптық элементтер жоққа тән. Шындыққа сиымсыз гипербола тәсілімен әсіреленген батырлық қимылдар мен оқиғалар көп кездеспейді. Қайта нақтылы өмір шындығы негізінде туғандықтан, тарихи оқиға мен фактінің іздері мол. Тарихи жырлар эпикалық дәстүрдің жаңа белесі.

XVIII ғасырдағы тарихи жырларда қазақ халқы өмірінің белгілі бір кезеңдегі азаттық күресінің шындығы көрініс тапқан. Басқаша айтқанда Жоңғар қалмақтарының шапқыншылығына қарсы күресте қаһармандық көрсетіп, елдің еркіндігі үшін күрескен ерлердің өнегелі іс-әрекеттері жырланады. «Абылай хан» жырындағы:

Ежелден қазақ, қалмақ жерге талас,
Ел шауып, кісі өлтіріп жасаған қас.
Жеңіліп кейде олар, кейде бұлар,

Егестен ел ортасын таппай талас, - деген жолдар XVIII ғасырдағы аумалы-төкпелі заман суреті екені даусыз.

Жырға Абылай өмірінің қадау-қадау тұстары арқау болған. Оның жас кезінде жетім қалып, қиындық көруі, Төле биге бақташы болып «Сабалақ» атануы, елді жау шапқанда Бөгенбай қолымен бірге жорыққа аттануы, қысыл-таяң шақта Шарышпен жекпе-жекке шығып, жау батырын жеңуі, қазақ жасақтарының жеңіске жетуіне себепкер болуы т.б. Абылайдың іс-әрекеттері баяндалады. Осы жырдағы Абылайдың Қалдан Серенге тұтқын болуын мұрағат құжаттары да растайтыны белгілі. Сонымен бірге Абылай заманында елді сыртқы жаудан қорғауда асқан ерлік жасаған батырларға да сипаттама беріледі. «Батырдың атақтысы ер Қабанбай» десе, «туысы жаннан бөлек, заты текті» деп Ер Жәнібекті, «Жапырып мың сан қолды жерге тыққан» Бөгенбайды атап өтеді. Сондай-ақ Шақшақ Жәнібек, Алтай мен Ақтамберді, Есенбек, Малайсары мен Ақтамберді, Есенбек, Малайсары т.б. көптеген батырлар мен Кеңгірбай, Боранбай, Избасты, Бұқар жырау секілді бүкіл қазаққа танымал адамдардың есімдерін тізбектеп көрсетеді. Бұлардың бәрі де өмірде болған, есімдері ел есінде қалған тарихи тұлғалар. Жыр тарихи шындықтан алшақ кетпейді.

XVIII ғасыр қазақ елі үшін ең ауыр кезеңнің бірі болды. Жоңғар басқыншылары қазақ жеріне үздіксіз шабуыл жасады. Осындай қиын шақта тұлпар мініп, ту көтерген батырдың бірі- Қабанбай. Ол туралы бір шоғыр жыр бар. Белгілі фольклоршы Б.Абылқасымов «Қабанбай батыр» жырының бірнеше нұсқасын салыстыра зерттеген. «Қабанбай батыр» жырының гуманистік мақсаты айқын: бейбітшілік, тыныштықты соғысқа қарсы қояды. Бұл орайда ол бүгінгі күннің де талабын қанағаттандыра алады дер едік. Қабанбай шабылған елінің намысын қуушы, - деп жазады.

Жау келгенде ел қорғаны болған Қабанбай тыныштық кезде де халқының қамын ойлаған ақыл-парасат иесі ретінде көрінеді. Мәселен:

Қосылмаса бастарын,

Қайрылмаса достарың...
Мұнан да қорлық өтер ме,
Бұл сүйектен кетер ме?
Бір-біріңе әкімсіп,
Қолдарыңды көтерме.
Зейін болып дұшпанға
Бас имендер бөтенге,-

деген қоштасуында үлкен мән жатыр. Жыр белгілі кезеңдегі болған оқиғаларды арқау еткен құнды мұра.

Қанжығалы Бөгенбай батыр да қазақ елінің тәуелсіздігі мен бірлігі жолында күрескен ерлердің бірі ретінде аталады. «Бөгенбай батыр» жырында батырдың қартайған шағы көрінетіндіктен, қиян-кескі ұрыстағы қимылдары байқалмайды. «Жыр қанша ұзақ болғанмен сұрапыл соғыс, жауыздық, жанжал, қантөгіс жоқтың қасы. Төңіректе тыныштық бермей елдің шырқын бұзған қалмақтар шабуыл да жанама, сырттай ғана айтылып отырады. Бірлік пен бітім, берекелі өмір сөз болады».

Алайда Бөгенбай ХҮШ ғасырдың алғашқы жартысында қазақтың жері мен елін сыртқы жаудан қорғау жолында ерен ерлік көрсетіп зор беделге ие болған даңқты батыр, қолбасы.

Шақшақ Жәнібек - ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда өмір сүрген замандастары Төле, Қазыбек, Әйтеке билермен, Қабанбай, Бөгенбай, Байғазы батырлармен бірге қазақ елін, жерін жоңғарлық қалмақ шапқыншыларынан қорғаған батырлардың, даңқты қолбасыларының бірі» «Шақшақ Жәнібек батыр» жырында батырдың кезіндегі ерлік қимылдары-көрініс тапқан. Жырда:

Қысып тақым ер Жәнібек шу деді,
Бірін шаншып, бірін шауып түйреді,- деп суреттеледі.

Осы қатарда Олжабай батыр есімін де атаған орынды. Бұл да ел қорғаудағы ерлігімен үлгі-өнеге көрсеткен батыр. «Олжабай батыр» жырынан да жоңғар жаулаушыларының озбырлық әрекеті мен оларға қарсы соққы берген батыр бейнесі көрінеді.

Ел арасына кең тараған жырдың бірі - «Өтеген батыр». Бұл жырдың да өрім-өзегі өмір шындығы. Өтеген жайындағы тарихи батырлық жырлар мен дастандардың мазмұны жоңғарлармен соғысқа, «ақтабан шұбырынды» оқиғасына, одан кейінгі қазақтардың қол жинап, жоңғарларды талқандауына құрылған. Жырда бүкіл қазақ халқының басы бірігіп, шапқыншы жауға соққы беруі шынайы жырланады:

...Елін қорғап өлімнен,
Жауға қарай қол шықты.
Қолды бастап, найза ұстап,
Өтеген батыр ол шықты.
Халық қамын ойлаған батыр кейде жайлы қоныс іздейді..
Даярланып сапарға,
Іздеуге қоныс беттеді.
Қара қазан, сар бала

Қамын ойлап батырың,

Еш бір тыным көрмейді, -дейді жырда. Өтеген «қара қазан, сар баланың қамы үшін» әрекет етеді. Сонымен, Өтеген туралы жыр, аңыздардың көпшілігінде ол халық қамқоры ретінде көрінеді. Тарихи жыр тарихтың дәлме-дәл көшірмесі болмағандықтан, ондағы кейбір деректер өзгеруі мүмкін. Халық идеалына сай қоспалардың болуын да жоққа шығаруға болмайды. Бірақ, қалай десек те, бұл топтағы жырлар тарихи шындыққа негізделгені анық.

Енді бір шоғыр шығармалар ХІХ ғасыр оқиғаларын қамтиды. Оларға «Исатай-Махамбет», «Досан батыр», «Бекет батыр», «Жанқожа батыр», «Сұраншы батыр» т.б. жырлар жатады. Бұлардың ішінде көлемді де көркемі - Ы.Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастаны. Шығарма Исатайды таныстырудан бастайды. Жырда оның кісілігі мен кішілігіне назар аударады. Жұрт қамын ойлаған азамат екенін көрсетеді.

...Жасы он беске келгенде

Жұрт пайдасын ойлады...

Жиырмаға келгенде

Жиылған дуды көргенде

Оза шауып бәйге алды.

Жиырма беске келгенде.

Астананың қамы үшін,

Түн ұйқысын бөлгенде,

Түгесілмес қайғы алды.

Жырда Исатай шаруалар көтерілісінің басшысы, көп қамы үшін қару алған батыр ретінде сипатталады. Ал Махамбет оның сенімді серігі, көтерілісті ұйымдастырушының бірі. Шығармада Махамбеттің де көрсеткен ерліктеріне көңіл толарлықтай жолдар баршылық. Автор Исатай мен Махамбетке ғажайып ерлік дарытпай, олардың қимыл-әрекеттерін шындық шеңберінде жырлайды. Халықтың патша мен хандық әкімшілікке қарсы болып, көтеріліске шығу себептерін, саяси-әлеуметтік мәнін терең ашады. Ақын ақиқатты арқау етіп, халықтың патша өкіметіне қарсылығын, қаһармандығын көркем куәлікке айналдырған.

1870-73 жылдары Маңғыстау маңындағы көтеріліске байланысты туған жырдың бірі «Досан батыр». Патша өкіметі 1868 жылы «Жаңа ереже» шығарады. Отарлық езгі барған сайын қатая түседі. «Осы отаршылдық қысымға шыдай алмаған кіші жүз қазақтары 1870 жылдың март айында көтеріліске шығады. Көтеріліс алдын ала әзірленбеген, шаруалардың әр жерден, әр ауылдан бұрқ еткен бас көтеруі түрінде өтеді. Көтерілісті әуелі халық батыры Досан Тәжиев (1829-1876) бастаған». Осы тарихи оқиға негізінде «Досан батыр» жыры туған. Әу баста аңыз, әңгіме түрінде айтыла жүріп, кейіннен көлемді жырға айналған. Ең толық, көлемді нұсқасын С.Жанғабылов 1939 жылы жырлаған. Бұл нұсқада Маңғыстау қазақтарының патша өкіметі мен Хайуа, Бұхара хандықтарының озбырлығына қарсы күресі суреттеледі. Досан көтеріліс басшысы, ержүрек, намысты батыр ретінде

сипатталады. Шығарма соңында қолға түседі. Сондай-ақ жырдағы адам, жер-мекен атаулары өз қалпында аталады. Жыр белгілі кезең шындығын қамтыған, деректі айқын мәнді мұра.

Ал «Бекет батыр» жырының басты образы Бекет. Ол Шекті руының батыры Есет Көтібаровтың, 1855 шаруалар көтерілісіне қатысқан, тарихи адам. Жырда 1855-58 жылдарғы кіші жүз қазақтарының Ресей патшалығына, жылғы оның отаршылдық қысымына қарсы көтеріліген халық наразылығының кейбір оқиғалары елес береді. Жырдың бір нұсқасы алғаш рет 1895 жылы Қазан қаласынан жеке кітап болып шығады. Бұдан толық нұсқасын Ә.Диваев 1897 жылы Қазаннан бастырып шығарады.

«Бекет батыр» жырының тағы бір нұсқасы ғалым С.Садырбаевтың 1990 жылы жарық көрген «Қазақ халық әдебиеті» атты оқу құралында жарияланған.

1855 жылы 8 шілде күні таң ата Есет, Бекет, Ерназар бастаған көтерілісшілер Суықсудағы Арыстан Жантөриннің шатырына шабуыл жасайды. Арыстанды өлтіріп, оннан астам болыс билерді жазалайды. Әскери отрядтарының тас-талқанын шығарады. Бұған қарағанда жырдың тарихи негізі айқын.

Шығармада Бекет Серкебайұлы халық батыры ретінде жырланады. Ол халық намысын қорғап, қысым-қиянатқа қарсы әрекет етеді. Сол үшін Сібірге жер аударылады. Халық мұндай азаматты ардақ тұтып, ол туралы аңыз, жырлар тудырған. «Бекет батыр» - сондай жырдың бірі.

«Жанқожа батыр» да халық арасына кең тараған тарихи жыр. Мұнда XIX ғасырдың алғашқы жартысында Сыр бойындағы қазақтардың Қоқан билігіне қарсы күресі көрінеді. Сыр бойындағы қазақтардың Қоқан билігіне қарсы күресі көрінеді. Көтеріліс басшысы (1780-1860). Жырды Жанқожа Нұрмұхамедұлы 1893 жылы орыс зерттеушісі Н.Г.Веселовский (Мұсабай жыраудан жазып алып) Петербург баспасынан шығарады. 1894 жылы И.В.Аничков Қазақ қаласында бастырады. Жырдың бірнеше нұсқалары бар. Олар көлемі жағынан да, мазмұны жағынан да әртүрлі. Қай жыр болсын Жанқожаны азаттық үшін алысқан ер кейпінде көрсетеді. Тарихи нақты мағлұматқа құрылып, негізінде эпос үлгісінде жырланған Жанқожа бейнесі әсерлі. 3 Жанқожа жайындағы жырлар да жағынан бір Хиуа, Қоқан хандықтарына, екінші жағынан патшалық Россияның отарлау саясатына қарсы бағытталған күресі нанымды көрініс тапқан. Мұсатай нұсқасындағы:

...Болғанда қазақ-киік, орыс-тазы,
Орыстың мұсылманға түсті назы, - дейді.

Болмаса:

Қамысы Сыр бойының буын-буын,
Кім айтар ішпедім деп Сырдың суын.
Жанқожа жалғыз шыққан батыр еді,
Бұл қазақ жықты ортадан алтын туын, -

деген жолдар анық айғақ бола алады. Осы шағын үзіндінің өзінен-ақ көп жайды аңғаруға болады. Белгілі бір тарихи кезеңдегі оқиғалардың жыр-қуәлігіндей әсер қалдыратын «Жанқожа батыр» жырының да мәні зор.

Тұжырым. ХҮШ-ХІХ-ХХ ғасырларда халқымыздың басынан сан түрлі тарихи үлкен оқиғалар өткен. Сол белгілі дәуір шындығы тарихи жырларда көрініс тапқан. Бұл шығармаларда эпосқа тән белгі-бедерлер кейде мол, кейде аз ұшырасып отырады. Тарихи шындықты эпикалық дәстүр негізінде жырлаған бірақ өзіндік ерекшелігі бар жанр. Өз тамырын тарихи аңыз, өлеңдерден тартқан халқымыздың тарихи жырлар еркіндік-тәуелсізді жолындағы күресінің көркем шежіресі, эпикалық дәстүрдің бір белесі. Белгілі бір халық өмірінің шындығынан мәлімет беретін жырлардың танымдық та, эстетикалық та мәні үлкен.

Бақылау сұрақтары

1. Тарихи жырларға А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов қандай анықтама береді?
2. Кеңес дәуірі кезеңінде тарихи жырлардың оқытылуына коммунистік идеология не себептен қарсы болды?
3. Тарихи жырлардың үлгілерін жинауға, ғылыми тұрғыдан тереңдеп зерттеуге үлесін қосқан жазушылар мен ғалымдарды білесіз бе?
4. «Исатай-Махамбет», «Досан батыр», «Бекет батыр», «Жанқожа батыр», «Сұраншы батыр» т.б. жырларда қандай тарихи оқиғалар, саяси-әлеуметтік күрестер айтылған?

Оқуға ұсынылған әдебиеттер

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі, 1991. – 288 б.
2. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. Хрестоматия, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы, Рауан. 1990. – 240 б.
3. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. I том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
4. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. II том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
5. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, Мектеп 1974.-380 б.
6. Үмбетов М. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2023.-133 б.